

واکاوی «تفسیر اثری جامع آیت الله معرفت» با تأکید بر سوره حُجرات

سیده عطیه خاتمی ساروی^۱، سیدقاسم حسینی^۲، محمد مهدی کریمی نیا^۳، مجتبی انصاری مقدم^۴

^۱ دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، طلبه سطح چهار (دکتری) رشته تفسیر تطبیقی

^۲ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

^۳ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، طلبه و پژوهشگر حوزه علمیه قم (نویسنده مسئول)

^۴ دانشجوی دکتری تخصصی علوم قرآن و حدیث، دانشگاه میبد، مدرس دانشگاه و پژوهشگر

چکیده

تفسیر روایی یا اثری گونه‌ای از تفسیر قرآن با استفاده از حدیث تفسیری است که همواره مورد عنایت مفسران شیعه بوده ولی نسبت به آن روش واحدی نداشته‌اند. علامه معرفت در تفسیر اثری جامع به عنوان آخرین اثر خود به تفسیر آیات قرآن به صورت جامع پرداخته است. از آنجا که سوره حجرات از منظر ایشان از سوره‌های اخلاقی اجتماعی و سیاسی بوده در این مقاله به روش توصیفی – تحلیلی به تبیین روش‌های تفسیری ایشان در این سوره پرداخته شده است. چهار روش تفسیر قرآن به قرآن، قرآن با سنت، قرآن با کلام صحابه و قرآن با کلام تابعین در این سوره مورد استفاده قرار گرفته شده است. ایشان همچنین از روش‌های عقلی، کلامی، ادبی، اجتهادی، لغوی و غیره در ذیل این چهار روش استفاده نمودند. میان روش‌هایی که ایشان به کار برده روش غالب تفسیری ایشان روش قرآن با نقل است که بیشترین استفاده و بهره را از این روش برده‌اند.

واژه‌های کلیدی: روش شناسی تفسیر، تفسیر الاثر جامع، آیت الله معرفت، تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر روایی.

روش شناسی تفاسیر از جمله مباحث فلسفه تفسیر بوده و از حوزه های نوپایی است که امروزه مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. روش تفسیر روایی یا تفسیر اثری یا ماثور روشی است که مفسر آیات قرآن را براساس روایات و احادیث تفسیر می کند که گاهی بدون تحلیل می باشد و مفسر تنها به ذکر روایت تفسیری ذیل آیه می پردازد، که این را روش تفسیر روایی محض می نامیم. اما گاهی مفسر، قرآن را براساس روایات و احادیث تفسیر می کند و به شرح و نقد و بررسی و تحلیل آن نیز می پردازد، این تفسیر را تفسیر روایی تحلیلی نامیده می شود.^۱ آیت الله معرفت از قرآن پژوهان و مفسران معاصر می باشد که دارای تالیفات بیشماری در عرصه علوم قرآنی از جمله: التمهید فی علوم القرآن، تنزیه الانبیاء، تاریخ قرآن، تمهید القواعد و... می باشد. آخرین تألیف ارزشمند و گرانمایه آیت الله معرفت، «التفسیر الاثری الجامع» است که از سال ۱۳۷۹ آغاز گردید. ایشان انگیزه و هدف خویش را از تألیف این کتاب این گونه بیان می کند: «روایات تفسیری، جملگی به صورت خام در کتاب ها عرضه شده است و کاری که فقها بر روی روایات فقهی انجام می دهند، بر روی روایات تفسیری انجام نگرفته و لذا سلیم و سقیم به هم آمیخته است. برای جداسازی و تعیین سرنوشت نخبه تفاسیر روایی با همت دوستان فاضل خویش به این کار خطیر اقدام نمودم». همچنین این مطلب در مدخل تفسیر نیز اشاره شده است.^۲ از آنجا که شناخت روش مفسر راه را برای آشنایی با تفاسیر و دیدگاه مفسران هموار می سازد و سراسر قرآن زمینه های نهفته ای برای پیشرفت علمی محققین است، محقق در این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی به تبیین روش تفسیر اثری جامع با تاکید بر سوره حجرات به عنوان سوره ای اخلاقی، اجتماعی و سیاسی می پردازد.

- علوی مهر، حسین، تفسیر ترتیبی روایی: تفسیر سوره تحریم و منافقون، ۱، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، چاپ سوم، ۱۳۹۷، ص ۲۷.

- همان، ص ۲۷، ۲.

فرزانه فقیه ارتحال روز چهلمین نامه ویژه معرفت (آفتاب هادی، - معرفت، محملاً علوم «۱») استاد قم، معرفت، هادی محمد میرزا شیخ حاج علامه الله آیت بزرگ مفسر ش، ۱۳۸۵ التمهید، فرهنگی، مؤسسه قرآنی،

التفسیر الاثری الجامع، ج ۱، قم: مؤسسه فرهنگی هادی، - معرفت، محملاً، ص ۶. انتشاراتی التمهید

روش های تفسیر اثری جامع آیت الله معرفت

آیت الله معرفت همانند سایر مفسرین قرآن کریم از روش و شیوه های خاصی برای فهم مفاهیم قرآن استفاده نموده و اصول و روش خاصی را مبنای تفسیر خود قرار داده اند. ایشان در تعریف تفسیر نقلی به روش های تفسیری خود به صورت اجمالی اشاره نموده و چنین می نویسد: «تفسیر نقلی یا تفسیر مأثور در بیان و تفصیل آیات مبهم، قبل از هر چیز، بر خود قرآن استوار است و سپس بر روایات نقل شده از معصوم (پیامبر یا امامان معصوم: که جانشینان برگزیده آن حضرت اند) و بعد از آن، بر روایاتی از صحابه بزرگوار پیامبر و تابعان آنان که در توضیح و شرح دشواریهای آیات مبهم وارد شده است»^۵ اسلوبهای تفسیری براساس دیدگاه ایشان به چهار روش قرآن به قرآن، قرآن با سنت، تفسیر قرآن براساس روایات صحابه و روایات تابعین صورت می پذیرد. در این مقاله سعی شده چهار روش ایشان در تفسیر جامع اثری بر مبنای سوره حجرات مورد بررسی قرار گیرد که در ذیل به آن پرداخته می شود.

۱- تفسیر قرآن به قرآن

تفسیر قرآن به قرآن، اولین اسلوبی است که آیت الله معرفت در کتاب تفسیر اثری جامع ذیل سوره حجرات از آن بهره جسته اند. مقصود از تفسیر قرآن به قرآن این است که هر آیه ای به کمک و استعانت از آیات دیگر تفسیر شود؛ زیرا برخی آیات مبین آیات دیگر هستند و به تفصیل معانی و محتوای دیگر آیات پرداخته اند.^۶ اساس این روش تفسیری، براین مبناست که قرآن مبین خویش است (القرآن یفسر بعضه بعضاً)^۷ و اگر ابهام و اجمالی در برخی آیات قرآن دیده می شود، معلول عدم توجه و تدبر در دیگر آیات قرآنی است و با مراجعه به آیات دیگر برطرف می شود.^۸ امیر المومنین علی (علیه السلام) نیز در خطبه ای به این نوع تفسیر اذعان داشته و می فرماید: «قرآن، کتاب خداوند است که با آن می بینید [حقایق را] و به کمک آن سخن

- ذهبی، محمد حسین، التفسیر و المفسرون، ج ۲، چاپ هفتم، بی جا: ۵۰ مکتب وهبه، ص ۱۷

(<https://rasekhoon.net/article/show> - آزاد، علیرضا، روش های تفسیر روایی)

- خاکپور، حسین، رقیه، رضایی، روش های امام صادق در تفسیر قرآن، محله ۷ پژوهش های اسلامی، سال چهارم، ش ششم، ۱۳۸۹، صص ۴۹-۶۰، ص ۵۱.

، تفسیر الصافی: - فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، ج ۱، تهران: چاپ: دوم، ۱۴۱۵ ق، ص ۷۵

- ابن بابویه، کتاب الخصال، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۳۶۲ ش. (۳) ابن بابویه، کتاب من لایحضره الفقیه، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۴۱۴. (۴) ابن بابویه، معانی الأخبار، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۳۶۱ ش.

[حق] می‌گویید و می‌شنوید و بعضی از آیات آن بعضی دیگر را توضیح می‌دهند و بعضی از آن به [تفسیر و تأویل] بعضی دیگر گواهی می‌دهند»^{۱۰}. به بیانی می‌توان گفت این شیوه همزمان با نزول آیات آغاز و تاکنون ادامه یافته است و مفسران بدان اهتمام ورزیده‌اند. همان گونه که علامه معرفت همچون سایر مفسران از قرآن برای فهم قرآن (قرآن به قرآن) استفاده کرده است. گرچه در موارد متعددی از قرآن برای تفسیر آیات، از آیات دیگر بهره‌جسته، که به چند نمونه آن در سوره حجرات اشاره می‌شود:

مثال اول - تفسیر آیه ۴ سوره حجرات

خداوند متعال در آیه چهارم سوره حجرات می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ» آیه مذکور خطاب به گروهی است که پیامبر را از پشت اتاق‌ها با صدای بلند برای بیرون آمدن می‌خواندند. آیه دلیل این کارشان را به دلیل عدم آگاهی و معرفت به حرمت و عظمت نبی اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) معرفی می‌نماید. علامه از این آیه استفاده می‌کند که بلند کردن صدا همانگونه که در زمان حیات پیامبر و در حضور ایشان ناروا بود، در زمان وفات و نزد قبر آن حضرت نیز نارواست؛ زیرا معتقدند نفوس طیبه، حیات و ممات ندارند و به سوره ۱۶۹ آل عمران آیه (بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ) و همچنین آیه ۵۳ سوره احزاب (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ) استناد می‌نماید. ایشان برای شان و جایگاه پیامبر و اهل بیت به اذن دخول حرم‌های مطهر هریک از خاصان الهی اشاره می‌نماید، (اللَّهُمَّ إِنِّي وَقَفْتُ عَلَى بَابٍ مِنْ أَبْوَابِ بُيُوتِ نَبِيِّكَ، صَلَوَاتِكَ عَلَيْهِ وَآلِهِ، وَ قَدْ مَنَعْتَ النَّاسَ أَنْ يَدْخُلُوا إِلَّا بِإِذْنِهِ، فَقُلْتُ: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ)، استناد می‌کند.

- صبحی، صالح، نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳، ص ۱۰۱۹۲

- حجرات (۴۹) آیه ۱۱۴

- محمد هادی، معرفت، آموزه‌هایی از سوره حجرات (اخلاقی، اجتماعی ۱۴ سیاسی) ، اندیشه حوزه، سال سوم، ش چهارم، ص ۱۸ .

- آل عمران (۳) آیه ۱۳۱۶۹

- سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۴۵۳

مثال دوم - آیه دوم سوره حجرات

در آیه دوم سوره حجرات خداوند متعال خطاب به مومنین می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ» در این آیه علامه ابتدا آن را ترجمه نموده و برای تفهیم بیشتر از سوره نور آیه ۶۳ کمک می‌گیرد که این هم روش تفسیر قرآن با قرآن است. سپس به یک نکته کلامی حبط اعمال اشاره می‌نماید که روش دیگر علامه در مسائل اعتقادی است. در ادامه به آیه فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ تفسیر آیه به آیه) شاهد می‌آورد، در پایان برای اثبات کلام خویش از شیخ طوسی بهره می‌نماید. در این آیه به طور خلاصه از دو روش قرآن به قرآن و یک روش کلامی، اعتقادی و روایی استفاده نموده اند .

مثال سوم - تفسیر آیه ۱۲ سوره حجرات

در این آیه شریفه خداوند متعال خطاب به مومنین می‌فرماید: لَا يَغْتَابُ... غیبت نکنید. البته آیت الله معرفت معتقد است حرمت غیبت فراگیر بوده و مخصوص مومنان نبوده بلکه تمام کسانی که در حکومت عدل اسلامی زندگی می‌کنند و اسلام امنیت جان و مال و عرض آنان را تضمین کرده است و حق آنان را محفوظ داشته، مشمول این حکم می‌گردد؛ زیرا همانند مال و جان، باید عرض و آبروی آنان نیز تضمین شده باشد. جامعه اسلامی باید پاک باشد و همه افرادی که در سایه آن زندگی می‌کنند، باید امنیت جانی و مالی و عرضی داشته باشند. علاوه بر این مساله، باید صداقت ایمانی برجامعه اسلامی حاکم باشد (الذین يقولون ربنا ثم استقاموا) آن گاه است که صلح و آرامش برجامعه سایه می‌افکند (إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا... تَنْزِيلٌ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا... نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ) از این رو می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ».

- حجرات (۴۹) آیه ۵۲

- معرفت، محمد هادی، آموزه هایی از سوره حجرات (اخلاقی، اجتماعی ۱۶ سیاسی) ، اندیشه حوزه ، سال سوم ، ش چهارم ، ص ۱۶-۱۷ .

- فصلت (۴۱) آیه ۳۰-۳۱

- احقاف (۴۶) آیه ۱۸۱۳

مثال چهارم - آیه سوم سوره حجرات

ابتدا آیه شریفه **إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ** لِلتَّقْوَى لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ را ترجمه نموده سپس از آیه دیگر کمک می گیرد . به شان نزول و وقایع تاریخی آن توجه نموده است. آنگاه به بلند کردن صدا نزد قبر پیامبر(ص) متذکر می شود و نتیجه می گیرد. بلند کردن صدا در حیات پیامبر (ص) ناروا بود در زمان وفات ایشان هم نارواست که به اذن دخول حرم اهل بیت (ع) آن را ارجاء می دهند. در واقع از قاعده جری و تطبیق استفاده نمودند و در ادامه از قاعده اصولی مفهوم شرط و مفهوم وصف سخن به میان آورده است همچنین ایشان از مرحوم طبرسی^{۱۹} در مجمع البیان در ادامه بحث سخنی به میان آورده و مباحثی را پیرامون حجت خبر واحد را مطرح می نماید در دنباله آیه بر یکی از مواهب الهی که به بشر ارزانی شده اشاره می نماید. به طور خلاصه در این آیه علامه از روش تفسیر: قرآن به قرآن، قرآن با سنت، علم اصول، قاعده جری و تطبیق و نقل وقایع تاریخی ان جائز فاسق (شان نزول) استفاده نموده است .

مثال پنجم - تفسیر آیه ۷ سوره حجرات

در این آیه شریفه ایمان را که یک امر قلبی است زینت دل ها قرار داده (وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَبٌ إِلَيْكُمْ) الْإِيمَانَ وَزَيْنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ و برای تاکید و روشن تر شدن آیه به سوره ۳۱ آل عمران و همچنین آیه ۹ سوره حشر اشاره می نماید. ۲۵

آیات مذکور بیانگر آن است که بهره‌وری از روش تفسیر قرآن به قرآن توسط آیت الله معرفت در سوره حجرات امری مورد تایید می باشد؛ زیرا قرآن که بیانگر همه چیز است قطعاً مبین خود نیز هست و از آنجا که هیچ کس نسبت به مفاهیم کلام الهی آگاه‌تر از ذات الهی نیست، بنابراین این روش از بهترین و شریف ترین روش تفسیر است. ۲۶

- معرفت، محمد هادی، آموزه هایی از سوره حجرات (اخلاقی، اجتماعی ۱۹ سیاسی)، اندیشه حوزه، سال سوم، ش چهارم، صص ۱۸-۲۱ .

- همان، صص ۱۹-۲۰

- همان، ص ۲۱۲۰

- همان، ص ۲۲۱۹

- همان، صص ۱۸-۲۳۲۰

۲۴ - حجرات (۴۹) آیه ۷ .

- وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُجْزَوْنَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ؛ حشر (۵۹) آیه ۹

۲- تفسیر قرآن با روایات

تفسیر قرآن با روایات، دومین و پرکاربردترین اسلوبی است که آیت الله معرفت در کتاب تفسیر اثری جامع ذیل سوره حجرات از آن بهره جسته اند. این روش (تفسیر روایی) براین مبنا شکل گرفته که فهم حقیقی قرآن به دلیل آن که کلام الهی است تنها از عهده انسان های برگزیده الهی که همان پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) هستند ساخته است؛ زیرا آنان با توجه به حدیث ثقلین مفسران واقعی قرآن آند و برای فهم باید به قول آنان تمسک جست. به بیان دیگر مجموعه احکام شرعی و فروع آن، تفصیل مبهماتی است که در قرآن به طور مجمل و به شکل عام یا مطلق آمده و همه روایاتی که از معصومین صادر شده و نیز فعل و تقریر آنان که به منظور بیان ابعاد مختلف شریعت به ما رسیده، همه و همه، توضیح و تفسیر کلیاتی است که در قرآن کریم درباره احکام و اخلاق و آداب ذکر شده است. آیت الله معرفت نقش روایت را چنین می داند: «نقش روایت این است که دست آدمی را می گیرد و ۱۴۰۰ سال نزد عربهای مخاطب آیه بالا میبرد و ذهنیتی ایجاد می کند همانند ذهنیتی که آنان داشتند. فضایی ایجاد می کند مانند همان فضایی که آنها داشتند، آدمی را آنجا می نشاند و می گوید به قرآن گوش بده، قرآن قشنگ حرف میزند، هیچ ابهامی ندارد. از نظر او روایت فضایی ایجاد می کند تا از نظر قرآن مطلب را دریافت کنیم».

ایشان نقش روایات در تفسیر مجملات آیات، به کاربردهای پنج گانه زیر اشاره می کند:

- ۱- تفسیر و تبیین جزئیات احکام که قرآن به صورت کلی به آن ها اشاره کرده. ولی جزئیات و شرایط آن بیان نشده است.
- ۲- تخصیص عموماتی که در قرآن آمده و موارد تخصیص آن در روایات بیان شده است و هم چنین تقیید مطلقات که در قرآن آمده و مقید آن در سنت وارد شده است.
- ۳- تبیین مواردی که با عنوان خاصی در قرآن آمده و متعلق به یک وظیفه شرعی است و قید آن محسوب می شود در عین حال اصطلاحی شرعی باشد که مفهوم عمومی آن اراده نشده است. این موارد هم باید توسط روایات تبیین گردد.
- ۴- برخی مسائل شرعی است که قرآن به گونه فراگیر متعرض آن نشده و تنها گوشه ای از آن را بیان داشته است؛ زیرا بیان گسترده حکم منظور نبوده و صرفاً بخشی از آن که متناسب یا شان نزول بوده، مطرح گردیده است. این گونه بیانات قرآنی دارای اجمال است و تفصیل آن را سنت بر عهده دارد.

- علوی مهر، حسین، تفسیر ترتیبی روایی: تفسیر سوره تحریم و منافقون ۲۶
قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، چاپ سوم، ۱۳۹۷، ص ۱۶۸.

(<https://rasekhoon.net/article/show>) - آزاد، علیرضا، روش تفسیر و ایالات

فرزانه فقیه ارتحال روز چهلمین نامه ویژه معرفت (- هادی، محمد، آفتاب قرآنی، ش استاد قم) علوم معرفت، هادی محمد میرزا شیخ حاج علامه الله آیت بزرگ مفسر ش. ۱۳۸۵ التمهید، فرهنگی، مؤسسه ۲۶

۵- شناسایی آیات ناسخ و منسوخ^{۲۹}

بنا بر آنچه ذکر گردید از منظر آیت الله معرفت در تفسیر اثری جامع، روایات معصومین در بیان معانی و مصادیق و مخصصات و مقیدات و مجملات و ناسخ و منسوخ کاربردهای متعددی دارد. در ذیل به چند نمونه از کاربرد روایات در سوره حجرات اشاره می گردد:

مثال اول - آیه ۱۳ سوره حجرات

خداوند متعال در این آیه خطاب به عموم مردم جهان می فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ». آیه خطاب به همه مردم جهان است که همگی برابر و برادرند، زیرا از یک پدر و مادر آفریده شده اند ، و این که به صورت گروهی می کنند، به سبب آن است که انسان اجتماعی آفریده شده ، زندگی او براساس تعاون و همکاری است ،و باید گرد هم آیند تا بتوانند برای رفع نیازهای خود از دستاورد های یکدیگر استفاده کنند ،و این جز با شناخت یکدیگر میسر نمی شود. در این آیه یک مساله (برابری) انسانها اشاره شده است . همه برادرواز یک پدر و مادرند ، اختلاف نژادی ریشه ندارد ، و هیچ گروهی بر گروه دیگری ذاتی ندارند. قرآن با نژاد گرایی مبارزه سختی را آغاز کرد.

پیامبر اسلام (ص) در فتح مکه خطاب به مردم آنجا فرمود: قطعاً خداوند عیوب جاهلیه و بزرگداشت پدرانشان را در میان شما از بین برد. پس مردم دو گروهند: انسان نیکوکار باتقوای کریم در مسیر الهی و انسان فاجر شقی که بر خدا آسان می گیرد. پس مردم فرزندان آدم هستند و خداوند انسان را از خاک آفرید. خداوند متعال در قرآن می فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ».

پژوهش روش آیت الله معرفت در التفسیر الاثری الجامع ، طاهره ، - رجایی ۴۹
(<https://rasekhoon.net/article/show-66526.aspx>) سال ۱۳۸۸ (ش ۵۹-۶۰ ، های علوم قرآنی،

- معرفت، محمد هادی ، آموزه هایی از سوره حجرات (۳)
اخلاقی، سیاسی، اجتماعی) ، اندیشه حوزه سال سوم شماره چهارم ، صص ۹۶-۹۷ .

- مراغی ، احمد مصطفی ، تفسیر المراغی ، ج ۲۶ ، بیروت: دار الفکر ، ۳۱۳۷۱
۵ . ق ، چاپ اول ، ص ۱۴۴ .

حدیثی دیگر از حضرتش رسیده است که فرمود: «بی‌گمان خداوند به نژادها، خانواده‌ها، بدن‌ها و دارایی های شما نظر ندارد، بلکه به قلب های شما می‌نگرد. آن کسی را که قلب صالح دارد مورد مهر و رحمت خود قرار میدهد و شما همگی فرزندان آدم هستید و محبوب‌ترین شما نزد خدا باتقواترین تان است.»

۲

مثال دوم - آیه شریفه ۱۲ سوره حجرات

علامه معرفت در تفسیر این آیه، دو حدیث از پیامبرگرمی اسلام نقل نموده است :

حدیث اول : كُلُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ حَرَامٌ دَمُهُ وَ مَالُهُ وَ عِرْضُهُ؛ تمام یک مسلمان، (ریختن به ناحق) خونش، (خوردن به ناحق) مالش و (ریختن) آبرویش بر مسلمان دیگر حرام است. ۳۳

حدیث دوم : وَ قَدْ قَالَ صَ ثَلَاثٌ فِي الْمُؤْمِنِ لَا يُسْتَحْسَنُ وَ لَهُ مِنْهُنَّ مَخْرَجٌ فَمَخْرَجُهُ مِنْ سُوءِ الظَّنِّ أَنْ لَا يُحَقِّقَهُ؛ سه خصلت در انسان مومن شایسته نیست و برایش نسبت به آن راه خروج وجود دارد. پس راه خروج مومن از سوء ظن این است که آن را محقق نگرداند همچنین در خصوص حقوق برادری در اسلام از این مورد حدیثی از حضرت رسول اکرم (ص) را نقل می کند که فرمودند، مسلمان بربرادر مسلمان خویش سی گونه حق دارد که از دمه او بری نمی شود مگر به ادای آن با گذشت برادرش (یغفر زلته ویرحم عبرته وستر عورته ...)

۵

علامه معرفت در باره آیه شریفه (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ) از اهل بیت (ع) هم بهره جسته است ، که به نمونه هایی از آن اشاره می کنیم. به نقل از اصول کافی از امام باقر (ع) درباره ماجرای وفات امام حسن مجتبی (ع) و ممانعتی از سوی عایشه درباره دفن آن حضرت در جوار پیامبر (ص) به عمل آمده، و سر و صدایی که در آن جا بلند شد، آمده

- معرفت، محمد هادی، آموزه هایی از سوره حجرات ، اندیشه حوزه ، سال ۳۴، ۴، ش اول صص ۹۶-۹۷

- شهید ثانی، زین الدین بن علی، منیة المرید، محقق: رضا مختاری، قم ۳۴، مکتب الإعلام الإسلامی، سال ۱۴۰۹ ق، ص ۳۲۷

- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، ج ۱۱، محقق: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: دار الکتب الإسلامیة ، چاپ ۱۴۰۴ ق، ص ۱۴ / مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار، ج ۷۲، بیروت، چاپ: دوم، ۱۴۰۳ ق، ص ۲۰۱ .

- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۱۲، قم: مؤسسة آل البیهة علیهم السلام، سال ۱۴۰۹ ق، چاپ اول، ص ۲۱۲ .

است: امام حسین (ع) به آیه (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ) تمسک جسته، آن را تلاوت نموده و سپس فرمود: إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَمْوَاتًا مَا حَرَّمَ مِنْهُمْ أَحْيَاءً. خداوند آنچه را که از مومنان در حال حیات تحریم کرده، در حال مرگشان نیز تحریم کرده است.

بنابراین، رفع صوت، همان گونه که در حضور پیامبر روا نبوده است در حرم و نزد قبر شریفشان نیز روا نخواهد بود.

مثال سوم - آیه ۷ سوره حجرات

نمونه دیگر روش تفسیر اثری علامه معرفت در تفسیر قرآن از روایات اهل بیت (ع) آیه ۷ سوره حجرات اشاره می نماید و می گوید: ظریف ترین نکته ای که از این آیه استفاده می شود، مساله حب و بغض دینی است که پایه و اساس دین و ایمان حقیقی را تشکیل می دهد. ایشان در ذیل این آیه احادیثی را از اهل بیت (ع) نقل می نماید از جمله امام باقر و امام صادق (ع) است که از ممتازترین مفسران حقیقی و واقعی که آن بزرگواران فرموده اند از امام صادق (ع) روایت سوال شد آیا حب و بغض از ایمان است؟ حضرت فرمودند: «هَلِ الْإِيمَانُ إِلَّا الْحُبُّ وَالْبُغْضُ» آنگاه حضرت این آیه شریفه را تلاوت فرمود: وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبِّبٌ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ....^۸

در حدیثی دیگر امام باقر (ع) از پیامبر گرامی نقل فرمود: «دوستی مومن با مومن از بزرگترین شاخه های ایمان است و هرکس برای خدا دوست بدارد و برای خدا دشمن بدارد و برای خدا عطا نماید و برای خدا دریغ نماید از برگزیدگان به شمار می آید».^{۳۹}

- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، محقق: غفاری علی اکبر و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الإسلامیة، سال ۱۴۰۷ ق، ص ۳۰۳.

- معرفت، محمد هادی، آموزه هایی از سوره حجرات، اندیشه حوزه، شماره ۳۴، چهارم، سال سوم، ص ۲۱.

- بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۵، قم ۳۵، موسسه بعثه، ۱۳۷۴، چاپ اول، ص ۱۰۵.

- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم، چاپ: دوم، ۱۴۰۴، ۳۹، ص ۴۸.

علامه معرفت بعد از نقل احادیث درباره حب و بعض فی الله نتیجه می گیرد زیر بنای جامعه ای صالح همانا (حب و بعض) است، که علاقه افراد را به ساختار جامعه مستحکم می سازد، ایشان این دو اصل تولی و تبری را در جامعه امری مهم و اساسی می شمارد و معتقد است هر چه این پایه مستحکم تر باشد، ساختار جامعه رفیع تر و منیع تر خواهد بود.

علامه معرفت در ذیل آیه ۱۱ و ۱۲ که به بعضی از اوصاف زشت و نکوهیده انسانی اشاره شده است، می گوید جامعه ای که بر آن اخلاق زشت حکم فرما می باشد جامعه ای سست نهاد، بی آبرو، بی حیثیت و فاقد احترام و بزرگواری است در حالیکه در جامعه اسلامی مردمانی بزرگوار، با شخصیت، مورد احترام و با ابهت که هیچ گونه صفات نا پسند در میان آنان نباشد. ایشان در تفسیر این آیات از امام صادق (ع) حدیثی را به شرح زیر نقل نموده اند: «قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ: لِيَأْذَنُ بِحَرْبٍ مَنِّي مَنْ أَذَى عَبْدِي الْمُؤْمِنَ وَ لِيَأْمَنَ غَضَبِي مَنْ أَكْرَمَ عَبْدِي الْمُؤْمِنَ؛ هر که به بنده مومن من آزار رساند، هر آینه با من اعلام جنگ نموده است».

۳- تفسیر قرآن بر اساس سخنان صحابه

تفسیر قرآن بر مبنای سخنان صحابه، سومین روش آیت الله معرفت در تفسیر اثری جامع سوره حجرات می باشد. سخنان صحابه از منابع تفسیر آیت الله معرفت (ره) محسوب می شود و او این منبع را از نظر علمی و عملی معتبر می داند. ایشان درباره صحابه می گوید: «صحابه، کسانی که در دامان رسالت پرورش یافته و زلال گواری دانش را بدون واسطه از منبع اصلی اش نوشیده بودند و درسایه ارشاد و راهنمایی مستقیم پیامبر اکرم (ص) درس دین آموخته بودند، بی تردید معانی قرآن را بهتر از دیگران می فهمیدند و بیش از دیگران به نشانه های روشن معارف عالی آن راه می یافتند». لیکن در مقدمه تفسیر، صحابه مشهور به تفسیر را تنها چهار نفر دانسته: حضرت علی (علیه السلام)، ابن مسعود، ابی بن کعب و ابن عباس و در سراسر تفسیر از سخن آنها برای بیان مفهوم آیات بهره برده است. در اینجا به ذکر چند نمونه که در ذیل سوره مورد استفاده قرار گرفته شده است می پردازیم. در آیه ۱۰ سوره حجرات علامه ابتدا آیه دهم ذکر نموده و پس از تفسیر آیه با روایت که در بخش تفسیر آیه با روایت ذکر شد، به سراغ اصحاب رفته و گفت و گوی امام باقر با زیاد اسود را در قالب پرسش

- مازندرانی، محمد صالح بن احمد، شرح الکافی-الأصول و الروضة للمولای صالح المازندرانی، ج ۹، محقق: ابوالحسن شعرانی، تهران: المكتبة الإسلامية سال ۱۳۸۲ ق چاپ: اول ص ۳۹۷.

- معرفت، هادی، روش آیت الله معرفت در التفسیر الاثری الجامع، ص ۴۳۵۹، التفسیر و المفسرون، ج ۲، ۲۱.

پژوهش طاهره، روش آیت الله معرفت در التفسیر الاثری الجامع، - رجایی ۴۲، <https://rasekhoon.net/article/show-66026.aspx> ش ۵۹-۶۰، سال ۱۳۸۸ (های علوم قرآنی، ۶۶۵۲۶.aspx)

یادآوری نموده و می‌فرماید: و هل الدين إلا الحب و البغض ... (و لَكِنَّ اللَّهَ حَبَبٌ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانُ ... وَ كَرَهُ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ ...) ... (يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ) ... (إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ. ۴۳)

علامه در ادامه به نقلی از صحابه ی دیگر با نام حکم بن عتیبه پیرامون حب و بغض زیربنای ساختمان جامعه ای صالح را حب و بغض معرفی می‌نماید و می‌فرماید: حکم بن عتیبه گوید: در خدمت امام محمد باقر (علیه السلام) بودم که ناگاه پیرمردی که بر عصا تکیه زده بود آمد و بر حضرت سلام نمود سپس بر خاندان حضرت سلام فرستاد و آنگاه به حضرت عرض نمود: ای فرزند پیغمبر مرا نزدیک خود آر، خدا مرا فدای تو گرداند: قَوْلَ اللَّهِ إِنِّي لَأُحِبُّكُمْ وَ أُحِبُّ مَنْ يُحِبُّكُمْ وَ اللَّهُ مَا أُحِبُّكُمْ وَ أُحِبُّ مَنْ يُحِبُّكُمْ لِمَطْمَعٍ فِي دُنْيَا وَ [اللَّهُ] إِنِّي لَأُبْغِضُ عَدُوَّكُمْ وَ أُبْغِضُ مَنْ أْبْغَضَهُ وَ أُبْغِضُ مَنْ أْبْغَضَهُ لَوْ تَرَى كَانَتْ بَيْنِي وَ بَيْنَهُ؛ من شما و دوستان شما را دوست دارم و دشمنان شما را دشمن دارم و از آنان بیزارم. ۴۴.

همان طور که مشاهده گردید در نهایت علامه از سه روش قرآن به قرآن، قرآن به روایت و قرآن با صحابه اشاره نموده است. البته قابل ذکر است علامه غیر از صحابی یاد شده، روایات تفسیری صحابه دیگر نظیر جابر بن عبدالله انصاری، ابوسعید خدری، ابوهریره، عایشه، عمروعاص و ... را نیز نقل کرده که البته همه آنها را قابل قبول ندانسته و نقد و بررسی نموده است.

۴- روش تفسیر قرآن با روایات تابعین

تفسیر قرآن بر مبنای سخنان تابعین چهارمین روش آیت الله معرفت در تفسیر اثری سوره حجرات می باشد. ایشان درباره تابعان می‌نویسد: «بدون شک تابعان، به احادیث پیامبر و دانشمندان صحابه بیشتر دسترسی داشته‌اند و معانی آیات قرآن را بهتر می‌فهمیدند؛ به راحتی به حوادث و رخدادهایی که با نزول آیات ارتباط داشت یا مستقیماً سبب نزول پاره‌ای از آیات بود دسترسی داشتند؛ نعمتی که مفسران دوره‌های بعد از آن برخوردار نبودند». گفته‌های تابعان و تابعان تابعان در تفسیر ایشان فراوان دیده می‌شود و حتی می‌توان گفت بیشتر از این که از صحابه در این تفسیر نقل شده باشد، از تابعان

- کوفی، فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی محقق: محمد کاظم ۴۴ تهران: مؤسسة الطبع و النشر فی وزارة الإرشاد الإسلامي، سال ۱۴۱۰ ق، ص ۶۷۰

- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۸، محقق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الإسلامية، چاپ: چهارم، سال ۱۴۰۷ ق، ص ۷۶.

- رجایی، طاهره، روش آیت الله معرفت در التفسیر الاثری الجامع، پژوهش‌های قرآنی، سال ۱۵، ش ۵۹-۶۰، ۱۳۸۸، ص ۳۶۰؛ التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۲۲

نقل گردیده است. به طوری که در تفسیر برخی آیات فقط سخنان تابعان و تبع تابعان آمده است.

به عنوان نمونه ذیل آیه ۵۴ سوره بقره (وَ إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ)، از قتاده نقل می کند که عقوبت گوساله پرستی، قتل مقرر گردیده؛ چرا که آنها مرتد شدند، در حالی که کافر مباح الدم است. البته باید گفت تمام سخنان آنان مورد پذیرش آیتاالله معرفت نیست؛ گاه برخی را پذیرفته و به عنوان تفسیر آیه از آنها بهره برده است، گاه به موارد اشکال و وجود تناقض بین آنها اشاره نموده و در بیشتر موارد سکوت کرده و فقط به نقل اکتفا نموده است.

نتیجه گیری

تفسیر روایی گونه‌ای از تفسیر قرآن با استفاده از احادیث تفسیری است که همواره مورد عنایت مفسران شیعه بوده است. روش تفسیر اثری یا ماثور روشی است که مفسر آیات قرآن را با استمداد و استعانت از احادیث و روایات تفسیر می‌کند که به دو صورت تفسیر روایی محض و تفسیر روایی تحلیلی می باشد. علامه معرفت در تفسیر اثری جامع به عنوان آخرین اثر خود به تفسیر آیات قرآن به صورت جامع پرداخته است. از آنجا که سوره حجرات از منظر ایشان از سوره های اخلاقی اجتماعی و سیاسی بوده در این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی پیرامون اسلوب های تفسیری ایشان در این سوره پرداخته شده است. ایشان در این سوره از روش های گوناگون تفسیری همانند سایر مفسرین استفاده نمود که از جمله آن روش ها، روش تفسیر قرآن به قرآن، قرآن با سنت، قرآن با سخنان صحابه و تابعین. همچنین از روش های عقلی، کلامی، ادبی، اجتهادی، لغوی و غیره استفاده نمودند اما در میان روش هایی که ایشان به کار برده اثر غالب روش تفسیری ایشان روش قرآن با نقل است که بیشترین استفاده و بهره را از این روش برده اند.

منابع:

قرآن کریم

نهج البلاغه، صبحی صالح

- ۱- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، تهران: تفسیر الصافی ، چاپ: دوم، ۱۴۱۵ ق.
- ۲- ابن بابویه، کتاب الخصال، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۳۶۲ ش
- ۳- -----، کتاب مَنْ لَا یَحْضُرُهُ الْفَقِیْه، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۴۱۴.
- ۴- -----، معانی الأخبار، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۳۶۱ ش.
- ۵- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم، چاپ: دوم، ۱۴۰۴ ، ص ۴۸ .
- ۶- سیدهاشم بن سلیمان، بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۵، قم: موسسه بعثه، ۱۳۷۴
- ۷- شهید ثانی، زین الدین بن علی، منیة المرید، محقق: رضا مختاری، قم: مکتب الإعلام الإسلامی، سال ۱۴۰۹ ق، ص ۳۲۷
- ۸- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، سال ۱۴۰۹ ق، چاپ اول.
- ۹- علوی مهر، حسین، تفسیر ترتیبی روایی: تفسیر سوره تحریم و منافقون، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، چاپ سوم، ۱۳۹۷ .
- ۱۰- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، تهران: تفسیر الصافی ، چاپ: دوم، ۱۴۱۵ ق.
- ۱۱- کلینی، محمد بن یعقوب الکافی ، محقق: غفاری علی اکبر و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الإسلامیه، سال ۱۴۰۷ ق.
- ۱۲- کوفی، فرات بن ابراهیم ، تفسیر فرات الکوفی محقق: محمد کاظم، تهران: مؤسسه الطبع و النشر فی وزارة الإرشاد الإسلامی، سال ۱۴۱۰ ق.
- ۱۳- مازندرانی، محمد صالح بن احمد، شرح الکافی-الأصول و الروضة للمولی صالح المازندرانی) ، محقق: ابوالحسن شعرانی، تهران: المکتبه الإسلامیه سال ۱۳۸۲ ق چاپ: اول.
- ۱۴- مجلسی، محمد باقر بن محمد، تقی مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، محقق: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: دار الکتب الإسلامیه ، چاپ ۱۴۰۴ ق.
- ۱۵- -----، بحار الأنوار، ج ۷۲، بیروت، چاپ: دوم، ۱۴۰۳ ق، ص ۲۰۱ .
- ۱۶- مراغی، احمد مصطفی، تفسیر المراغی، ج ۲۶، بیروت: دار الفكر، ۱۳۷۱ هـ. ق ، چاپ اول، ص ۱۴۴ .
- ۱۷- معرفت، محمد هادی، التفسیر الاثری الجامع، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید

مقالات:

- ۱۸- خاکپور، حسین، رقیه، رضایی، روش های امام صادق در تفسیر قرآن، محله پژوهش های اسلامی، سال چهارم، ش ششم، ۱۳۸۹، صص ۴۹-۶۰، ص ۵۱.
- ۱۹- رجایی ، طاهره ، روش آیت الله معرفت در التفسیر الاثری الجامع ، پژوهش های علوم قرآنی، ش ۵۹-۶۰، سال ۱۳۸۸ (<https://rasekhoon.net/article/show-66526.aspx>)
- ۲۰- معرفت، محمد هادی، آفتاب معرفت (ویژه نامه چهلمین روز ارتحال فقیه فرزانه مفسر بزرگ آیت الله علامه حاج شیخ میرزا محمد هادی معرفت ، استاد قم ، « ۱ ») علوم قرآنی ، موسسه فرهنگی التمهید، ۱۳۸۵

- ۲۱- معرفت، محمد هادی، آموزه هایی از سوره حجرات، اندیشه حوزه، سال ۴، ش اول صص ۹۶-۹۷
- ۲۲- آزاد، علیرضا، روش های تفسیر روایی، <https://rasekhoon.net/article/show>.